

POLONIISTYKA NA POCZĄTKU XXI WIEKU

DIAGNOZY KONCEPCJE PERSPEKTYWY

VI Światowy Kongres Polonistów • Katowice

22–25 czerwca 2016 r.

POLONIISTYKA NA POCZĄTKU XXI WIEKU

DIAGNOZY KONCEPCJE PERSPEKTYWY

Redakcja naukowa całości JOLANTA TAMBOR

TOM I
LITERATURA POLSKA
I PERSPEKTYWY NOWEJ HUMANISTYKI

TOM II
LITERATURA (I KULTURA) POLSKA W ŚWIECIE

TOM III
WSPÓŁCZESNE ASPEKTY BADAŃ
NAD JĘZYKIEM POLSKIM – TEORIA I PRAKTYKA

TOM IV
POGRANICZA, MNIEJSZOŚCI, REGIONY.
ETNOLINGWISTYKA

TOM V
W KRĘGU (GLOTTO)DYDAKTYKI

TOM VI
JĘZYKI I KULTURY W KONTAKCIE

WSPÓŁCZESNE ASPEKTY BADAŃ NAD JĘZYKIEM POLSKIM TEORIA I PRAKTYKA

Redakcja naukowa
MARCIN MACIOŁEK

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU ŚLĄSKIEGO
KATOWICE 2018

50^{lat}
Uniwersytetu
Śląskiego
w Katowicach

50 lat
**Uniwersytetu
Śląskiego**
w Katowicach

Polonistyka na początku XXI wieku.
Diagnozy. Koncepcje. Perspektywy
Redakcja naukowa całości JOLANTA TAMBOR

Publikacja finansowana w ramach programu
MINISTRA NAUKI i SZKOLNICTWA WYŻSZEGO
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”
w latach 2016–2018 (0083/NPRH4/H2b/83/2016)

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Redakcja i korekta ZESPÓŁ

Łamanie i projekt okładki MAREK FRANCIK
z wykorzystaniem logo wg projektu LUCJANA DYŁĄGA

Copyright © 2018 by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-3580-3 (wersja drukowana)

ISBN 978-83-226-3581-0 (wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 25,75. Ark. wyd. 24,0.

Druk i oprawa: Volumina.pl Daniel Krzanowski
ul. Księcia Witolda 7–9, 71-063 Szczecin

SPIS TREŚCI

Część I

ZAGADNIENIA OGÓLNE.

PODSTAWY, METODY I KIERUNKI LINGWISTYKI POLONISTYCZNEJ _____ 9

Stanisław Gajda
Lingwistyka polonistyczna wobec wyzwań współczesności _____ 11

Celina Heliasz-Nowosielska
Percepcja zmienności metod badawczych
w językoznawstwie polonistycznym _____ 20

Magdalena Pastuchowa
Wielonurtowość polonistycznych badań językoznawczych.
Próba typologii _____ 35

Irena Szczepankowska
Pozycja semantyki w polonistycznej nauce o języku _____ 47

Małgorzata Kita
Czy potrzebna jest *lawendowa lingwistyka*? _____ 61

Część II

ZAGADNIENIA SZCZEGÓŁOWE.

JĘZYK I TEKST: GRAMATYKA – SEMANTYKA – PRAGMATYKA _____ 73

1. GRAMATYKA I SEMANTYKA WYRAŻEŃ JĘZYKOWYCH _____ 75

Marta Vojteková
Przyimek jako wyraz motywujący i motywowany
w procesie motywacji morfologicznej _____ 77

Zhana Stancheva
Leksykalno-słowotwórcze środki wyrazu w polskim
i bułgarskim językowym obrazie chorób i stanów chorobowych.
Analiza derywatów odczasownikowych _____ 93

MARTA VOJTEKOVÁ

Uniwersytet Preszowski
Preszów, Słowacja

PRZYIMEK JAKO WYRAZ MOTYWUJĄCY I MOTYWOWANY W PROCESIE MOTYWACJI MORFOLOGICZNEJ¹

Zmiana części mowy bez zmiany formy dźwiękowej i morfematycznej nazywana jest motywacją morfologiczną. Za morfologicznie motywowany można uważać leksem, który ma pewne semantyczne charakterystyki odmienne od swego wyrazu podstawowego, a jednocześnie nie dochodzi do zmiany wewnętrznej, a zwykle także zewnętrznej formy wyrazu pochodnego. Termin *motywacja morfologiczna* wprowadził w tym znaczeniu do językoznawstwa słowacki lingwista Juraj Furdík (2008, 45). W językoznawstwie słowackim proces ten określany jest także jako *slovnodruhový prechod*, *konverzia*², *slovnodruhová konverzia*, *lexikalizácia*, *gramatikalizácia*; z uwzględnieniem wyniku procesu jako *prepozycjonalizácia*, *substantivizácia*, *adiektivizácia*, *adverbializácia*. W językoznawstwie polskim terminu *motywacja* używa się przede wszystkim w słowotwórstwie. Różnego rodzaju prze-

¹ Artykuł stanowi wycinek badań realizowanych w ramach projektu grantowego Vega 1/0433/16 *Slovotvorná a morfematická štruktúra slovenského slova* (kierownik: doc. M. Ološtiak).

² *Konverzia* w języku słowackim to także typ derywacji słowotwórczej (np. *zlatý* → *zlato*), częściej oznaczany terminem *transflexia*.

ścia określa się nazwami: *gramatyzacja*, *konwersja*³, *substancywizacja*⁴. Inne formalnie tożsame terminy (*adiektywizacja*, *adverbializacja*) oznaczają przede wszystkim proces słowotwórczy. W naszym artykule pojęcie motywacji będziemy wywodzić z terminologii słowackiej i jej rozumienia, przy czym podstawę analizy tej problematyki będzie stanowił język słowacki. Celem postawionym w niniejszym tekście jest opisanie i porównanie roli przymków w procesie motywacji morfologicznej w dwu językach – polskim i słowackim oraz wskazanie zależności między charakterystyką przymków pierwotnych i wtórnych oraz ich występowaniem w funkcji wyrazów podstawowych (motywujących) i pochodnych (motywowanych).

Przymki pierwotne i wtórne różnią się nie tylko genezą i liczbą pełnionych obecnie funkcji, ale także liczbą samych elementów tworzących owe podsystemy, ich ograniczeniem lub stabilnością. Podsystem przymków pierwotnych charakteryzuje ograniczenie, statyczność, mała liczba elementów, która ma związek z ich abstrakcyjnością i polisemantycznością. Do podstawowych cech przymków wtórnych należą otwartość, dynamika, duża liczba elementów, która powiązana jest z ich bardziej konkretnym znaczeniem i przeważającą monosemantycznością. Określenie definitywnej liczby przymków wtórnych i odnotowanie ich kompletnego repertuaru wydaje się niemożliwe. Oprócz leksemów, którym oficjalnie przyznaje się status przymków, istnieje w języku mnóstwo jednostek leksykalnych czy konstrukcji, które nie są w źródłach leksykograficznych odnotowane jako przymki, ale na pierwszy rzut oka zachowują się jak przymki, tj. konotują formę przypadkową i znaczenie rzeczownika albo jego odpowiednika i tworzą z nim całość leksykalną (Vojteková 2013, 108). Beata Milewska wydzieliła 9 grup leksemów różnie oddalonych od centrum nazywanego przez nią *centrum przymkowości* (2003, 76). Właśnie te jednostki należy zidentyfikować, przewartościować i odnotować nową warstwę przymków wtórnych. Wymaga to przede wszystkim określenia ścisłych kryteriów, na których podstawie można byłoby uznać

³ Polski termin *konwersja* to także typ derywacji słowotwórczej, w której funkcję formantu słowotwórczego spełnia paradygmat fleksyjny wyrazu fundowanego, różny od paradygmatu fleksyjnego wyrazu fundującego, np. *dobry* → *dobro* (Polański, red. 2003, 316).

⁴ Oznacza przejście i proces słowotwórczy.

konkretny leksem za przyimek wtórny. O ile w językoznawstwie polskim problematyką tą zajęło się kilku językoznawców (Milewska, Orwińska, Przybylska itd.), o tyle przed językoznawstwem słowackim zadanie to dopiero stoi otworem. Wszystkie jednostki leksykalne wymienione w niniejszym artykule pochodzą ze źródeł leksykograficznych albo językoznawczych, które przytaczamy, a więc został im przyznany status przyimków.

Z naszkicowaną charakterystyką przyimków pierwotnych i wtórnych bardzo ściśle łączy się to, czy będą występować priorytetowo w funkcji wyrazów podstawowych (motywujących), czy wyrazów pochodnych (motywowanych).

PRZYIMEK JAKO WYRAZ PODSTAWOWY (MOTYWUJĄCY) W PROCESIE MOTYWACJI MORFOLOGICZNEJ

Charakterystyka podsystemu przyimków pierwotnych (mała liczba elementów, ograniczoność, stabilność) sygnalizuje, że przyimki pierwotne nie występują w funkcji wyrazów pochodnych (motywowanych). Przyimków pierwotnych nie jest dużo, ale mają wysoką frekwencję. W znacznym stopniu współuczestniczą w tworzeniu nowych leksemów, występują więc w funkcji wyrazów podstawowych (motywujących) nie tylko w procesie motywacji morfologicznej, ale także słowotwórczej. W procesie motywacji morfologicznej natomiast w funkcji wyrazów podstawowych rzadko występują przyimki wtórne.

Przy motywacji morfologicznej istnieją żywe intersynsemantyczne stosunki i przesunięcia (wyraz synsemantyczny → wyraz synsemantyczny), w których z synchronicznego punktu widzenia bardzo często trudno jest określić kierunek motywacji. Funkcjonalne przewartościowanie między wyrazami synsemantycznymi nazywa się synsemantyczną refunkcjonalizacją. Przyimki mogą zmieniać się w spójniki (deprepozycyjalna koniuncjonalizacja), w partykuły (deprepozycyjalna partykulizacja) albo w interiekcje (deprepozycyjalna

interiekcjonalizacja) (Ološtiak 2011, 78, 84)⁵. Synsemantyczna refunkcjonalizacja dotyczy zarówno przyimków pierwotnych, jak i wtórnych w pozycji wyrazów motywujących. Przejście wyrazów synsemantycznych do wyrazów autosemantycznych jest natomiast bardzo ograniczone. Proces przekwalifikowania wyrazów synsemantycznych na wyrazy autosemantyczne nazywa się autosemantyzacją. Bardzo rzadkim zjawiskiem jest przechodzenie od przyimków do przysłówków, chodzi o tzw. deprepozycjonalną adverbializację (zob. Ološtiak 2011, 84).

a) Synsemantyczna refunkcjonalizacja

aa) przyimek → spójnik (deprepozycjonalna koniuncjonalizacja)

Niemal wszystkie przyimki wtórne mogą uzyskać funkcję łączącą, ponieważ spójniki podrzędne wyrażają te same stosunki, co przyimki, tj. stosunki podrzędne. Forma tych spójników jest złożona, o strukturze:

- przyimek wtórny + zaimek wskazujący *to* (może zostać opuszczony) + spójnik podrzędny: *vzhľadom na to, že* (KSSJ); *miesto toho, aby* (KSSJ); *až na*⁶ *to, že* (KSSJ) – *podczas (tego) gdy; mimo že; mimo iż; pomimo že; pomimo iż* (USJP);
- przyimek wtórny + zaimek, np. *wobec tego* (USJP). W języku słowackim podobne struktury nie są powszechnie uważane za spójniki złożone.

ab) przyimek → partykuła (deprepozycjonalna partykulizacja)

W funkcji partykuły mogą występować tylko niektóre przyimki pierwotne: słów. *zo, do* – pol. *z, np. dieťa má zo 5 rokov* (KSSJ), *zahynulo do tritisíc ľudí* (SSSJ); *Zostań tu jeszcze z tydzień* (USJP).

⁵ Przy nazywaniu poszczególnych typów proponuje M. Ološtiak dwusłowne terminy: pierwszy z przedrostkiem *de-* wskazuje na wyraz motywujący, drugi z przyrostkiem *-izácia* dotyczy wyrazu motywowanego i podkreśla procesualność zjawiska (Ološtiak 2011, 78).

⁶ *Až na* to słowacki przyimek potoczny.

ac) przyimek → interiekcja (deprepozycyjalna interiekcjonalizacja)

W funkcji interiekcji mogą występować przyimki: słow. *na* – pol. *na, o, u*, np. *Na, mačička, na!* (KSSJ); *Na, masz, Adela!* (ISJP); *O! Co za miła wiadomość!* (USJP); *O! Zbudź się w końcu* (USJP); *O mój Boże!* (USJP); *U! Cóż za pomysły?* (USJP).

b) Autosemantyzacja

ba) przyimek → przysłówek (deprepozycyjalna adverbializacja)

Przejście wyrazów synsemantycznych do autosemantycznych jest ograniczone. Do grupy przysłówków przeszły przyimki: słow. *proti* – pol. *za*, np. *Pobehol nám proti* (KSSJ); *To streszczenie jest za długie* (USJP); *Tu jest za ciemno, żeby czytać* (USJP).

PRZYIMEK JAKO WYRAZ POCHODNY (MOTYWOWANY) W PROCESIE MOTYWACJI MORFOLOGICZNEJ

Charakterystyka podsystemu przyimków wtórnych (duża liczba elementów, otwartość, dynamika) w porównaniu z charakterystyką podsystemu przyimków pierwotnych (mała liczba członów, ograniczenie, stabilność) sygnalizuje, że w funkcji wyrazów pochodnych występować będą przyimki wtórne.

W ramach motywacji morfologicznej żywe i stosunkowo intensywne są przede wszystkim relacje między wyrazami autosemantycznymi i synsemantycznymi, gdyż interakcja przebiega w kierunku: wyraz autosemantyczny → wyraz synsemantyczny (Ološtiak 2011, 76). Przyimki powstają z wyrazów autosemantycznych po utracie ich pierwotnego znaczenia leksykalnego i zmianie na gramatyczne, relacyjne znaczenie przyimka. Proces przewartościowania wyrazów autosemantycznych na wyrazy synsemantyczne nazywa M. Ološtiak

synsemantyzacją, a w stosunku do przyimków używa węższego terminu prepozycjonalizacja. Przyjmując jako kryterium przynależność wyrazu do określonej kategorii części mowy, wyróżnia w ramach motywacji morfologicznej: desubstantywną prepozycjonalizację (rzeczownik → przyimek), deadwerialną prepozycjonalizację (przysłówek → przyimek), departicipialną prepozycjonalizację (imiesłów → przyimek) (Ološtiak 2011, 82). Proces przechodzenia wyrazu autosemantycznego, jego formy, albo wyrazów złożonych do przyimków jest stopniowy i długotrwały, a określenie zakończenia tego procesu nie jest takie łatwe. Wskazaliśmy już, że wymaga to zdefiniowania ścisłych kryteriów, na których podstawie można byłoby uznać konkretną jednostkę za przyimek wtórny. Proces wzbogacania przyimków wtórnych jest bardzo wyraźny. Główną przyczyną powstawania nowych przyimków wtórnych jest potrzeba wyrażania stosunków między zjawiskami/przedmiotami bardziej wyraźniej i precyzyjnie, niż czynią to przyimki pierwotne albo stare przyimki wtórne; ewentualnie potrzeba wyrażania stosunków do tej pory przyimkami niewyrażanych (Ružička, red. 1966, 667, 669). Dokładnie konkretne relacje mogą wyrazić przyimki wtórne dzięki temu, że jeszcze zupełnie nie straciły styczności z wyrazami autosemantycznymi, z których powstały.

Oprócz żywego przechodzenia wyrazów autosemantycznych do grupy wyrazów synsemantycznych dochodzi także do funkcjonalnego przewartościowania między wyrazami synsemantycznymi, tj. synsemantycznej refunkcjonalizacji, w kierunku spójnik → przyimek, spójnik + przyimek → przyimek (zob. niżej).

a) Synsemantyzacja (prepozycjonalizacja)

aa) rzeczownik → przyimek (desubstantywna prepozycjonalizacja)

Przyimki, które powstały bezpośrednio od rzeczowników (bez stadium przysłówka), tworzą największą i nieustannie powiększającą się grupę. W ramach motywacji morfologicznej rzeczowniki uważane są za część mowy z największą potencją do nominacji (Ološtiak 2011, 77). Oprócz starszej warstwy przyimków wtórnych powstałych w wyniku przejścia od rzeczowników notujemy także nowsze przyimki wtórne; wielu form jeszcze nie charakteryzuje definitywny stopień prepozycjonalizacji, są one w procesie przechodzenia do

grupy przyimków. Najwięcej przyimków odrzeczownikowych tworzy się dziś z konstrukcji przyimkowych; przyimki z syntetycznych form przypadkowych zaś to przede wszystkim starsza warstwa, ale nie tylko. Konstrukcje przyimkowe stają się przyimkiem złożonym, kiedy przyimek pierwotny w konkretnym znaczeniu zestarzał się albo jego znaczenie stało się niejasne i rzeczownik wyraża to samo co przyimek, albo wtedy, kiedy konkretne znaczenie nie było do tej pory za pomocą przyimka wyrażane (Ružička, red. 1966, 671). W zależności od tego, czy przyimki powstały poprzez zmianę przyimkowych form gramatycznych, czy jednowyrazowych form gramatycznych, można je podzielić na analityczne (złożone) i syntetyczne (proste). W związku z tym mówi M. Ološtiak o złożonej i prostej prepozycjonalizacji (2011, 82).

aaa) Przyimki proste powstały poprzez prepozycjonalizację prostych form przypadkowych – narzędnika (*prostredníctvom* – *względem*, *celem*), mianownika (*miesto* – *dzięki*, *śród*), miejscownika (*medzi* – *między*) i dopełniacza (*imienia*). Przyimki wtórne utworzone z narzędnikowej postaci rzeczownika stanowią najliczniejszą grupę (Orwińska 2006, 30). Przy niektórych formach dochodzi w świadomości mówiących do zatarcia związku danej formy fleksyjnej z wyjściowym rzeczownikiem, np. *względem* to narzędnikowa forma rzeczownika *wzgląd* (Milewska 2003, 23). Tworzenie przyimków z mianownikowych form przypadkowych wykazuje we współczesnych językach tendencję zanikową (Orwińska 2006, 29). Przyimki te to starsza warstwa. W świadomości mówiących dochodzi w niektórych wypadkach także do zatarcia związku danej formy fleksyjnej z wyjściowym rzeczownikiem (Milewska 2003, 23). Przykładowo, przyimek *dzięki* pochodzi z mianownikowo-biennikowej formy liczby mnogiej rzeczownika *dzięka* (Orwińska 2006, 31)⁷. Jest to więc skostniała forma dawnego rzeczownika *dzięka*, który poza funkcją przyimkową utrzymał się dziś jedynie w s frazeologicznych połączeniach, np. *wielkie dzięki* (Milewska 2003, 77)⁸. Podstawą

⁷ Niektórzy językoznawcy wywodzą go od czasownika *dziękować* (Orwińska 2006, 31). Do procesu motywacji morfologicznej można go zaliczyć na podstawie pierwszej interpretacji.

⁸ Początek przyimkowej funkcji tego wyrazu dało wyrażenie *dzięka (dzięki) Bogu*. Z czasem *dzięki* zaczęło być używane w połączeniu z różnymi innymi rzeczownikami osobowymi, a wreszcie abstrakcyjnymi (Milewska 2003, 23).

przyminka wtórnej *śróđ* był dziś już nieużywany rzeczownik *śróđ* o znaczeniu ‘środek’ (Milewska 2003, 23). We współczesnym języku polskim ten przestarzały przymek został zastąpiony przez nowszy *wśróđ*. Z miejscownikowej formy przypadkowej pochodzi tylko jeden przymek *medzi* – *między*. Przymek ten jest skostniałą formą przypadkową rzeczownika *medza* – *miedza* (Orwińska 2006, 29), a współczesny polski przymek występuje z wtórną nazalizacją (stp. *miedzy*, dziś *między*) (zob. Orwińska 2006, 29; Milewska 2003, 23). Z dopełniaczowej formy przypadkowej wydaje się pochodzić jedynie przymek *imienia*, notowany tylko w języku polskim. Osobny model w ramach przymków prostych stanowią przymyki z przejrzystą strukturą morfematyczną, które powstały z przyminka pierwotnego i rzeczownika w odpowiednim przypadku (np. *voči*), tworzące starszą warstwę i występujące tylko w języku słowackim. Przyczyną tej międzyjęzykowej różnicy jest to, że wszystkie struktury przymkowe powstałe ze skostniałych form przypadkowych w języku słowackim uległy scałeniu, natomiast podobne polskie struktury przymkowe mają w większości postać analityczną (zob. Orwińska 2006, 33), przytaczamy je więc przy przymkach analitycznych. Ze względu na genezę i formę bardzo podobne do tych przymków są takie przymyki jak *kvôli/gwoli* (w USJP przymek *książk. a. podn.*), które są także proste, ale powstały za pośrednictwem stadium przysłówka, tj. w kolejności: *k vôli rzecz.* → *kvôli przysł.* → *kvôli przym.*; *k woli rzecz.* → *kwoli daw. przysł.* → *gwoli przym.*, przytaczamy je więc przy de-adwerbialnej prepozycjonalizacji. Takie przymyki, które przeszły stadium przysłówka, stanowią większość, chociaż dzisiaj nie muszą być już używane w funkcji przysłówkowej.

ZESTAWIENIE PRZYIMKÓW PROSTYCH

- rzeczownik w N.: *prostredníctvom, vplyvom, pomocou, následkom, zásluhou, ohľadom, formou, vinou, začiatkom, počiatkom, koncom, postupom, cestou, silou* (KSSJ), *priebehom* (SSJ), *zhodou, rozpadom* (Orwińska 2006) – *celem, drogą, kosztem, mocą, skutkiem, środkiem, tytułem, względem, wzorem, zdaniem* (Milewska 2003)

- rzeczownik w M.: *miesto*, *vďaka* (KSSJ), *kolo* (SSSJ), *stred*, *kraj* (SSJ), *kontra* (Ološtiak 2011) – *koło*, *dzięki*, *śród* (Milewska 2003), *kontra* (USJP)
- rzeczownik w Ms.: *medzi* (KSSJ) – *między* (Milewska 2003)
- rzeczownik w D.: *imienia* (Milewska 2003)
- przyimek + rzeczownik: *namiesto*, *počas*, *voči* (KSSJ)

aab) W ramach przyimków złożonych można wydzielić kilka modeli uwzględniających przypadki, w których występują rzeczowniki, zależne od przyimka w prepozycji. W poszczególnych modelach można zauważyć także różny stopień produktywności konkretnych przyimków pierwotnych.

1) Model **przyimek + rzeczownik** – człon rzeczownikowy występuje w miejscowniku (*v duchu* – *na początku*), bierniku (*na dôkaz* – *pod koniec*), dopełniaczu (*z hľadiska* – *do spraw*), narzędniku (*pod tlakom* – *pod płaszczykiem*) albo celowniku (*ku pamięci*). Za najbardziej predestynowany przypadek do tworzenia przyimków wtórnych w ciągach analitycznych uważany jest miejscownik (Orwińska 2006, 33), np. *v duchu* – *na początku*, o czym świadczy liczba tych przyimków. Model z rzeczownikiem w celowniku odnajdujemy tylko w języku polskim (np. *ku pamięci*).

ZESTAWIENIE PRZYIMKÓW ZŁOŻONYCH

- **przyimek + rzeczownik w Ms.:** *v duchu*, *v dôsledku*, *v mene*, *vo forme*, *vo svetle*, *v priebehu*, *v prípade*, *v rámci*, *v záujme*, *v zmysle*, *v znamení*, *v úlohe*, *na základe*, *pri príležitosti*, *po boku* (KSSJ), *v čase*, *v nedostatku*, *v období*, *v oblasti*, *v odbore*, *vo funkcii*, *v kruhu*, *v okruhu*, *vo sfére*, *v smere*, *v službách*, *v osobe*, *v otázke*, *vo veci*, *v podmienkach*, *v podobe*, *v procese*, *v radoch*, *v stave*, *na poli*, *na úrovni* (Orwińska 2006) – *na bazie*, *na czele*, *na drodze*, *na gruncie*, *na końcu*, *na łamach*, *na mocy*, *na początku*, *na podstawie*, *na poziomie*, *na progu*, *na przełomie*, *na przestrzeni*, *na punkcie*, *na schyłku*, *na środku*, *na tle*, *na wstępie*, *na zasadzie*, *przy okazji*, *przy pomocy*, *w celu*, *w charakterze*, *w ciągu*, *w czasie*, *w dole*, *w drodze*, *w duchu*, *w dziedzinie*, *w efekcie*, *we wnętrzu*, *w głębi*, *w imieniu*, *w końcu*, *w następstwie*, *w obliczu*, *w obrębie*, *w obronie*, *w po-*

bliżu, w postaci, w przeciągu, w przypadku, w ramach, w razie, w rezultacie, w rodzaju, w roli, w sferze, w skali, w sprawie, w środku, w świetle, w toku, w wydaniu, w wyniku, w wypadku, w wysokości, w zakresie, w zastępstwie, w związku (Milewska 2003);

- **przyimek + rzeczownik w B.:** *na konto, na účet, na ujmu, na úkor, v prospech, za cenu* (KSSJ), *na dôkaz, na spôsob, na záver, na znak, pre prípad* (Orwińska 2006) – *na miarę, na modłę, na przeciąg, na rzecz, na skalę, na skutek, na szkodę, na temat, na wypadek, na wzór, na zakończenie, pod koniec, w głąb, w imię, w miarę, w miejsce, w myśl, w pobliże, w stronę, za cenę, na przekór⁹, na temat, na miarę, na rzecz* (Milewska 2003);
- **przyimek + rzeczownik w D.:** *z hľadiska, zo stanoviska, zo strany, zo stránky, z titulu, podľa vzoru, bez rozdielu* (KSSJ), *z nedostatku, z radov, za predpokladu* (Orwińska 2006) – *do spraw, u boku, u góry, u progu, u schyłku, u stóp, ze strony, z głębi, z okazji, z perspektywy, z powodu, z przyczyny, z racji, z ramienia, z tyłu, z tytułu* (Milewska 2003);
- **przyimek + rzeczownik w N.:** *pod vplyvom, pod titulom, s výnimkou, s cieľom* (KSSJ), *pod podmienkou, pod zámienkou, pod tlakom, s pomocou* (Orwińska 2006) – *pod adresem, pod ciężarem, pod egidą, pod maską, pod okiem, pod osłoną, pod płaszczykiem, pod postacią, pod pozorem, pod pretekstem, pod warunkiem, pod wezwaniem, pod wodzą, pod wpływem, pod względem, za pośrednictwem, za sprawą, za pomocą, z końcem, z początkiem, z pomocą, z wyjątkiem* (Milewska 2003);
- **przyimek + rzeczownik w C.:** *ku pamięci* (Milewska 2003).

2) Model **przyimek + rzeczownik + przyimek** (*bez ohľadu na*) – człon rzeczownikowy może występować w dopełniaczu (*bez zretela na* – *bez względu na*), bierniku (*na rozdiel od* – *o krok od*), miejscowniku (*v zhode s* – *na równi z*) i narzędniku (*s prihliadnutím na* – *z myślą o*). Według niektórych językoznawców ten ostatni nie występuje w języku polskim (zob. Orwińska 2006, 37), przytacza go natomiast Milewska – *z myślą o* (2003, 77).

⁹ Przyimek ten zachowuje formę biernikową dawnego rzeczownika *przekór* (r.m.). Dziś istnieje tylko rzeczownik *przekora* w r.ż.

ZESTAWIENIE PRZYIMKÓW ZŁOŻONYCH

- przyimek + rzeczownik w D. + przyimek: *bez ohľadu na* (KSSJ), *bez zreteľa na* (Orwińska 2006) – *bez względu na, ze względu na, z uwagi na* (Milewska 2003);
- przyimek + rzeczownik w B. + przyimek: *na rozdiel od* (KSSJ) – *o krok od, w ślad za, w zamian za*¹⁰ (Milewska 2003);
- przyimek + rzeczownik w Ms. + przyimek: *vo vzťahu k, v pomere k, v porovnaní s, v spojení s, v spojitosti s, v súhlase s, v súlade s, v súvisí s, v súvislosti s, v závislosti od, v zhode s* (KSSJ), *v protiklade k, v relácii k* (Orwińska 2006) – *na równi z, w nawiązaniu do, w odniesieniu do, w odpowiedzi na, w odróżnieniu od, w oparciu o, w opozycji do, w porównaniu z, w przeciwieństwie do, w stosunku do, w zależności od, w związku z* (Milewska 2003);
- przyimek + rzeczownik w N. + przyimek: *s ohľadom na, so zreteľom na* (KSSJ) – *z myślą o* (Milewska 2003).

3) Model rzeczownik + przyimek – człon rzeczownikowy występuje wyłącznie w narzędniku:

- rzeczownik w N. + przyimek: *smerom do, smerom k, smerom na, smerom od, vzhľadom na* (KSSJ) – *rodem z* (Milewska 2003).

4) Model przyimek + rzeczownik + rzeczownik – model ten obecny jest tylko w języku polskim i jest bardzo rzadki:

- przyimek + rzeczownik w D. + rzeczownik: *z punktu widzenia* (Milewska 2003).

ab) przysłówek → przyimek (deadwerbialna prepozycjonalizacja)

Z przysłówków powstawały przede wszystkim starsze przyimki wtórne. Nowe przyimki wtórne rozwijają się często z pominięciem etapu przysłówka; te, które przez to stadium przeszły, zachowały do dziś bliskość funkcjonalną

¹⁰ Forma dopełniacza lm *zamian*, pochodząca od rzeczownika *zamiana*, nie jest używana samodzielnie poza tym połączeniem (Milewska 2003, 56).

z tą klasą części mowy i w większości przypadków występują obecnie i jako przyimki, i jako przysłówki (Milewska 2003, 63). Pochodność od przysłówków nie wymagała morfologicznej zmiany wyrazu podstawowego, który był również nieodmienny, dlatego większość z takich przyimków do tej pory zgadza się formalnie z przysłówkami. Niektóre przyimki wtórne zachowują starszą formę przysłówka, np. słow. *niže* to dawna forma stopnia wyższego (Oravec, Bajžíková, Furdík 1988, 179–180). Mało przysłówków, z których przyimki powstały, jest niemotywowanych (w słow. i pol. *mimo* przysł. → *mimo* przyim.), większość z nich jest motywowana słowotwórczo (np. *blízky* przym. → *blízko* przysł. → *blízko* przyim.; *bliski* przym. → *blisko* przysł. → *blisko* przyim.) albo powstała w wyniku przejścia z jakiejś części mowy (np. *o kolo* rzecz. → *okolo* przysł. → *okolo* przyim.; *k woli* rzecz. → *kwoli* daw. przysł. → *gwoli* przyim.).

aba) Na podstawie formy można w tej grupie wyróżnić przyimki proste i złożone. W ramach przyimków prostych można osobno wydzielić przyimki z przejrzystą strukturą morfematyczną (*kvôli*, *poniže* – *gwoli*, *powyžej*). Pierwszy typ wywodzi się od przysłówków pochodzących z konstrukcji przyimkowych, tj. w kolejności rzeczownik → przysówek → przyimek (*k vôli* rzecz. → *kvôli* przysł. → *kvôli* przyim; *k woli* rzecz. → *kwoli* daw. przysł. → *gwoli* przyim.)¹¹. Drugi typ pochodzi od przysłówków, które są pochodne słowotwórczo (*niže* → *poniže* przysł. (*po-* + podstawa przysłówkowa) → *poniže* przyim; *wyžej* → *powyžej* przysł. (*po-* + podstawa przysłówkowa) → *powyžej*).

- Przyimki proste: *blízko*, *včítane*, *obďaleč*, *neďaleko*, *pozdĺž*, *dole*, *dolu*, *vôkol*, *pomimo*, *mimo*, *poniže*, *niže*, *spodkom*, *dospodku*, *dospodu*, *naspodok*, *naspodku*, *naprieč*, *napriek*, *naprieky*, *naprotiveň*, *naproti*, *oproti*, *zarovno*, *stredom*, *prostriedkom*, *naprostriedku*, *doprostred*, *naprostred*, *uprostred*, *povedľa*, *vnútri*, *dovnútra*, *zvnútra*, *von*, *kvôli*, *navrch*, *navrchu*, *zvrchu*, *navzdor*, *navzdory*, *okolo*, *povyše*, *vyše*, *hore*, *zoči-voči* (KSSJ) – *blisko*, *niedaleko*, *niżej*, *poniżej*, *powyżej*, *bliżej*, *dokoła*, *dookoła*, *naokoło*, *mimo*, *opodal*, *obok*, *podczas*, *wobec*, *gwoli* (Milewska 2003).

¹¹ Należą tutaj także leksemy *wobec* i *podczas*, które powstały w kolejności: konstrukcja przyimkowa → przysówek prosty → przyimek prosty, ale dziś już nie są używane w funkcji przysłówkowej (zob. Milewska 2003, 22, 75, 80).

abb) W obrębie modelu analitycznego można wydzielić typ z przyimkiem pierwotnym w postpozycji (*úmerne k – daleko od*) i z przyimkiem pierwotnym w prepozycji (*v ústrety*)¹², który występuje tylko w języku słowackim. Osobna struktura analityczna poświadczona tylko w języku polskim to przyimek + przysłówek + przyimek: *z daleka od* (Orwińska 2006, 34; Milewska 2003, 81).

- Przyimki złożone: *úmerne k, úmerne s, spolu s, v ústrety* (KSSJ), *bližšie k, ďaleko od, ďaleko do, nezávisle od* (Orwińska 2006) – *daleko od, (nie)zgodnie z, łącznie z, razem z, bliżej do, niezależnie od, odnośnie do, wespół z, wraz z* (Milewska 2003).

ac) imiesłów → przyimek (departicipialna prepozycjonalizacja)

Przyimki wtórne powstają także w wyniku prepozycjonalizacji imiesłowów przysłówkowych, a więc form nieokreślonych. Również w tej grupie można wydzielić model syntetyczny i analityczny, z tym że ten drugi ma wyższą frekwencję, a imiesłowy tworzą go wraz z przyimkami pierwotnymi, przy czym imiesłowy konkretyzują i podkreślają podstawowe znaczenie przyimków wtórnych. Konstrukcje imiesłowowe tradycyjnie w słowackiej literaturze lingwistycznej zaliczane są do klasy leksemów przyimkowych wtórnych. Chociaż w polskiej literaturze nie spotyka się takiej interpretacji form imiesłowowych, E. Orwińska uważa, że formy takie znajdują się na pograniczu przyimków i imiesłowów przysłówkowych współczesnych (Orwińska 2006, 86, 89, 100).

- Przyimki proste: *počínajúc, počnúć, začínajúc, počítajúc, nepočítajúc, končiac, nevynímajúc, rátajúc, nerátajúc – nie licząc, nie wyłączając* (Orwińska 2006).
- Przyimki złożone: *počínajúc od, počnúć od, začínajúc od, počítajúc do, nepočítajúc do, nedbajúc na, odhliadnuc od, nehladiac na, nehovoriac o, súdiac podľa, nevrajiac o, nepozerając na* (KSSJ),

¹² W przypadku *v ústrety* chodzi o demotywyację morfologiczną, którą charakteryzuje zanik wyrazu motywującego oraz zanik formalnego i semantycznego stosunku między wyrazem motywującym i motywowanym (Ološtiak 2011, 93).

nevynímajúc z, rátając do, nerátając do (Orwińska 2006) – *kończąc na, nie bacząc na, nie patrząc na, nie mówiąc o, abstrahując od, poczynawszy od, wliczając do, sądząc po, zaczynając od* (Orwińska 2006).

b) Synsemantyczna refunkcjonalizacja

ba) spójnik → przyimek (dekoniunkcjonalna prepozycjonalizacja)

Do funkcjonalnego przewartościowania między wyrazami synsemantycznymi dochodzi rzadko. W języku polskim istnieją wyrazy, które zaliczane są do grupy przyimków wtórnych i oznaczane są jako przyimki porównawcze: *niż, aniżeli, niżeli, niżli, jako* (zob. np. ISJP, USJP). Pierwotnie wyrazy te pełnią funkcję spójników. W języku słowackim podobne leksemy (*ako, než*) w konstrukcjach porównawczych uważane są za spójniki podrzędne z funkcją porównawczą. E. Orwińska proponuje uznanie przyimkowości tych leksemów także w języku słowackim (Orwińska 2006, 101, 102).

W prowadzonych badaniach zauważyliśmy, że w języku słowackim i polskim występują sporadycznie także złożone przyimki wtórne: *až na, čo do – co do*. Interpretacja tych dwu wyrazów stanowiących przyimek wtórny jest różna. Według Milewskiej to zaimek względny + przyimek właściwy (Milewska 2003, 81), zdaniem Orwińskiej to spójnik + przyimek (Orwińska 2006, 35), podobnie u Oravca (1968, 199).

W artykule opisaliśmy rolę przyimków w procesie motywacji morfologicznej w dwu językach – słowackim i polskim, a także wskazaliśmy na zależności między charakterystyką przyimków pierwotnych i wtórnych oraz ich występowaniem w funkcji wyrazów podstawowych (motywujących) i pochodnych (motywowanych). Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że przyimki pierwotne występują przede wszystkim w pozycji wyrazów podstawowych, przyimki wtórne natomiast w pozycji wyrazów pochodnych. Jako żywe i intensywne można określić a) relacje między wyrazami autosemantycznymi i synsemantycznymi, gdyż interakcja przebiega w kierunku od wyrazów autosemantycznych do przyimków (synsemantyzacja a. prepozycjonalizacja), b) intersynsemantyczne stosunki i przesunięcia w kierunku od przyimka do innej synsemantycznej części mowy (synsemantyczna refunkcjonalizacja). Ograniczone okazało się a) przejście przyimków jako

wyrazów synsemantycznych do wyrazów autosemantycznych (autosemantyzacja) oraz b) funkcjonalne przewartościowanie między wyrazami synsemantycznymi w kierunku od synsemantycznej części mowy do przyimków (synsemantyczna refunkcjonalizacja). Z uporządkowania, zestawienia i porównania materiału w języku polskim i słowackim wynikają częściowe różnice, które spowodowane są brakiem modelu przyimka w jednym z języków albo odmienną interpretacją formalnie tożsamej jednostki leksykalnej lub konstrukcji.

BIBLIOGRAFIA

- Bańko M., red., 2000, *Inny słownik języka polskiego* (ISJP), Warszawa: PWN.
- Buzássyová K., Jarošová A., red., 2006, *Slovník súčasného slovenského jazyka A-G*, Bratislava: Veda.
- Buzássyová K., Jarošová A., red., 2011, *Slovník súčasného slovenského jazyka H-L*, Bratislava: Veda.
- Dubisz S., red., 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego* (USJP), Warszawa: PWN.
- Furdík J., 2008, *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*, Ološtiak M., red., Košice: Vydavateľstvo LG.
- Kačala J., Pisárčiková M., Považaj M., red., 2003, *Krátky slovník slovenského jazyka* (KSSJ), Bratislava: Veda.
- Milewska B., 2003, *Przymyki wtórne we współczesnej polszczyźnie*, Gdańsk: Wyd. UG.
- Ološtiak M., 2011, *Aspekty teórie lexikálnej motivácie*, Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Ološtiak M., Vojteková M., 2015, *Synsémantiká*, w: Ološtiak M., red., *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine*, Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Oravec J., 1968, *Slovenské predložky v praxi*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Oravec J., Bajžíková E., Furdík J., 1988, *Súčasný slovenský spisovný jazyk: morfológia*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Orwińska E., 2006, *Przymyki wtórne w języku słowackim w konfrontacji z językiem polskim*, Kraków: LEXIS.
- Peciar Š., red., 1959–1968, *Slovník slovenského jazyka* (SSJ), t. I–VI, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Polański K., red., 2003, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ružička J., red., 1966, *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Vojteková M., 2013, *Dynamika systému sekundárných predložiek v spisovnej slovenčine a poľštine*, w: *XV. medzinárodný zjazd slavistov v Minsku: príspevky slovenských slavistov*, Bratislava: Slovenský komitét slavistov.

Marta Vojteková

THE PREPOSITION AS A MOTIVATING AND MOTIVATED ELEMENT IN THE PROCESS OF MORPHOLOGICAL MOTIVATION

The study describes the role of prepositions in the process of morphological motivation in Slovak and Polish languages and highlights the existing dependence between the characteristics of the primary and secondary prepositions and their functioning as motivating and motivated elements. On the basis of the analysis of the problem, it can be concluded that while primary prepositions function primarily in the role of motivators, secondary prepositions appear in the position of motivated elements. The transitions from autosemantic expressions to prepositions and from prepositions to other synsemantic word classes can be approached as productive. However, transition from prepositions to autosemantic expressions and from synsemantic expressions to prepositions is limited.

Keywords: prepositions, morphological motivation, Slovak, Polish